

Verborgen verleden belicht

‘Tiken en flieën, stomaal en fiskgraten’, oude kadasterkaarten en belastingkohieren; archeologen en historici bedienen zich tegenwoordig van de meest uiteenlopende technieken en bronnen om grip te krijgen op het verleden, aldus gedeputeerde dr Bertus Mulder in zijn toespraak ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling *Verborgen Verleden Belicht* in het Ryksargyf op 25 april jongstleden. In toenemende mate doen de beoefenaars van beide vakgebieden dit ‘yn oarbeidzjen mei-inoar’.

De tentoonstelling geeft aan de hand van een twaalftal onderzoeksvoorbeelden en -terreinen een beeld van de stand van zaken op dit gebied. Het is het concrete resultaat van de samenwerking tussen de Stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project RAAP-Noord Nederland, het Ryksargyf en de Fryske Akademy. Enkele bedrijven en het Fries Genootschap hebben de tentoonstelling mede mogelijk gemaakt.

Palimpsest

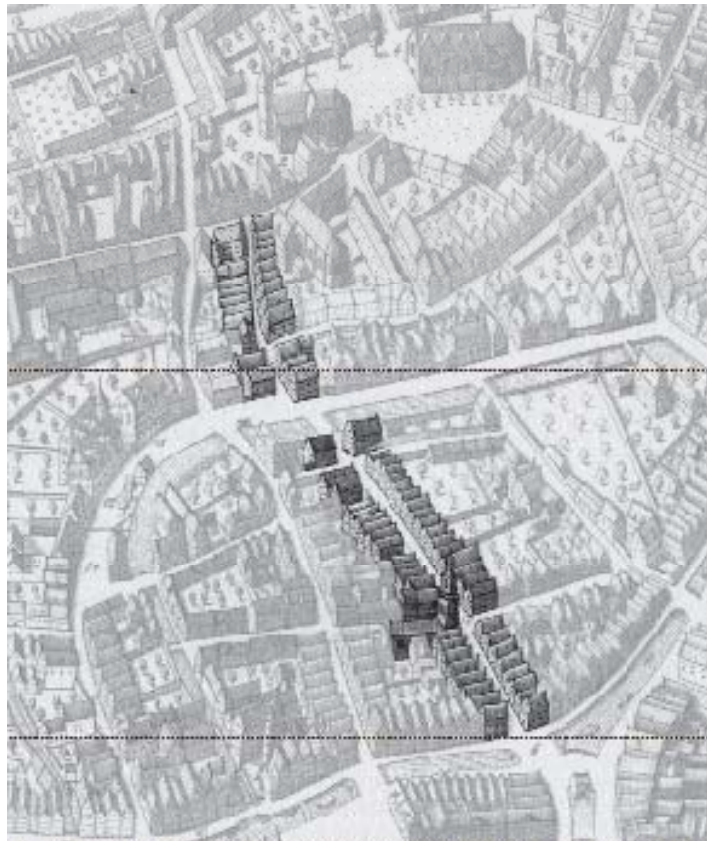
Bij de tentoonstelling hoort een zeer fraai en informatief boekwerkje, dat bedoeld is als introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland. De publicatie is min of meer het kristallisatiepunt van de tentoonstelling en van de tot op heden ondernomen activiteiten van de betrokken onderzoekers op het terrein van de nederzettingsgeschiedenis. Hierin nemen de archeologen en historici het jaar 400 als uitgangspunt. Dat doen zij omdat vanaf dat moment sprake is van een min of meer continue bewoningsgeschiedenis van Friesland. Er wordt geen einddatum geleverd, maar lezing van het geheel wijst uit dat die doorgaans rondom het jaar 1500 ligt, op de drempel van de Nieuwe Tijd met andere woorden. Impliciet wordt daarmee aangegeven dat er vanaf dat moment voldoende schriftelijk bronnen- en kaartmateriaal ter beschikking staan en voorts nog genoeg fysieke getuigen van later datum aanwezig zijn om de nederzettingsgeschiedenis vanaf de Nieuwe Tijd te reconstrueren. De samenstellers zijn bovendien van mening dat de knooppunten en hoofdlijnen middeleeuws van oorsprong blijven. Dat laatste is gelet op de ruimtelijke ontwikkelingen na 1500 (verveningen, ontginningen, droogmakerijen, inpolderingen) natuurlijk maar ten dele waar en de veranderingen (ook vóór de ingrijpende stads- en dorpsuitbreidingen en ruilverkavelingen vanaf pakweg 1950) zijn er

beslist niet minder om. Voor een reconstructie van het middeleeuwse verleden is immers maar al te vaak een secuur graven in de grond, een minutieus speuren in de bronnen plus een kien combineren, associëren en vergelijken van bronnen en technieken noodzakelijk. Waarmee duidelijk is hoe ingrijpend en bepalend ook latere ontwikkelingen (i.c. 1500-1950) voor de ruimtelijke structuur van het huidige Friese landschap zijn geweest. Desalniettemin laten oudere tekstlagen zich, om een metafoor te gebruiken, op het palimpsest van het Friese landschap nog vaak verrassend goed ontcijferen, zo wordt duidelijk uit de begeleidende publicatie.

Het boerenbedrijf

Het boekje valt uiteen in een vijftal delen, waarin het accent achtereenvolgens ligt op de evolutie van het boerenbedrijf, dorpen als kerkelijke centra, kloosters, militaire bouwwerken en steden. In het eerste gedeelte over de boerenbedrijven wordt door de samenstellers een tweetal lange-termijn ontwikkelingen centraal gesteld. Om te beginnen is dat de - laat ik het noemen - ‘actieve inpassing in en aanpassing aan de natuurlijke omstandigheden door de mens’, die er toe leidde dat men zich bij het ‘opnieuw’ in gebruik nemen van het Friese land (vanaf ca 400) aanvankelijk vooral vestigde in de meest vruchtbare en veilige gebieden, met andere woorden op de zavelige oever- en kwelderwallen. De auteurs menen achter de uiteenlopende nederzettingvormen geen diepere ratio te zien dan de mogelijkheden die het natuurlijk milieu bood. Een dergelijk statement gaat mij iets te gemakkelijk voorbij aan cultureelrijke factoren. Zo’n unilineair verband zal wellicht hoogstens gelden voor de

*Een weergave van het oudste stedelijke Leeuwarden, de Kleine en de Grote Hoogstraat op de kaart die Johannes Sems in 1603 van Leeuwarden tekende (Uit: *Verborgen Verleden Belicht*)*

eerste eeuwen na 400. In de vorm van ontginningen en bedijkingen, die - mede onder druk van een krachtige bevolkingsaanwas vanaf de tiende eeuw op gang kwamen - bracht de mens echter twee geheel andere, deels catastrofaal uitpakkende, ontwikkelingen in het natuurlijk milieu op gang. Een gevolg daarvan is dat de sporen van menselijke aanwezigheid en dus van nederzettingen in vooral het westelijke Waddengebied zo goed als totaal werden uitgewist. Met de komst van het christendom kreeg het nederzettingenpatroon, zoals de auteurs stellen, bovendien te maken met een hiërarchiserende component. Dit gegeven wordt weliswaar door hen afgezwakt door de scheiding van agrarische en niet-agrarische functies te koppelen aan de opkomst van cultische centra. Maar van deze oudste kerkelijke centra kan men zich nu juist afvragen of zij niet ter plekke van bestaande bevolkingsconcentraties, hoe gering die ook mochten zijn, ontstonden. In principe impliceert namelijk iedere bevolkingsconcentratie een niet-agrarische specialisatie, op basis van bereikbaarheid en draagvlak. Of sloten de oudste kerkelijke centra toch aan bij centra van een voor-christelijke cultus? Ook na het jaar 1000 blijkt, zoals de auteurs terecht signaleren, weer dat niet alle kerkelijke hoofddorpen tot marktcentra uitgroeiden.

De tweede ontwikkeling waarop het eerste gedeelte ingaat is de evolutie naar een toenemende specialisatie op agrarische activiteiten. Daarmee samen hangt een afsplitsing of ruimtelijke scheiding van niet-agrarische activiteiten, die zich vanuit de individuele boerenbedrijven of nederzettingen geleidelijk aan concentreerden in grotere dorpen, waarvan een aantal tot steden uitgroeide.

Agrarische nederzettingen

Aan de hand van een terp op een kwelderwal (Tjitsma te Wijnaldum), een radiair verkavelde terp (Foudgum), een terpbuurschap (Tritsum) en een streekdorp in het veengebied (Wijnjeterp) schetsen de samenstellers een boeiend en gevarieerd beeld van de voorgeschiedenis van het boerenbedrijf als op zich staande ruimtelijke en economische eenheid. Via deze voorbeelden wordt duidelijk uitgelegd hoe deze uiteenlopende agrarische nederzettingen zich hebben ontwikkeld. Daarbij komt de vergelijking tussen de uiteenlopende landschappelijke situaties ten tijde van de vroeg-middeleeuwse occupatie van de nederzettingen niet echt uit de verf. Waarom bleven

de oude terpen in de knippige kwelderwalte rond Tritsum na 400 toch bewoond, terwijl zich elders op kwelder- en oeverwallen kennelijk hogere en rijkere gronden bevonden? Lag de zee op voldoende veilige afstand of lag het land hier destijds veel hoger dan de zee? Hadden de bewoners vanouds wellicht een bestaanswijze waarin de regelmatig terugkerende invloed van de zee veel meer geïntegreerd was dan in de periode na 400 waar men in eerste instantie de kwelderwallen opzocht? Lag hun cultuurpatroon aan de basis van deze kennelijke inertie? Evenmin beantwoordt de vraag waarom na de bedijking de boerderijen het 'vrije veld' opzochten en terpen (gedeeltelijk) werden verlaten. Leverden ze meer op als bouwland dan als woongrond? Het zijn stuk voor stuk problemen die aangeven hoe noodzakelijk en nuttig verder interdisciplinair onderzoek naar de nederzettingen geschiedenis van Friesland is.

Kloosters

In het tweede gedeelte wordt de ontwikkeling van de relaties tussen de boerenbedrijven geschetst en de wijze waarop uit die verbanden dorpen ontstonden. Zo blijkt dat Oosterbeintum met zijn grote voor-christelijke grafveld in de volle middeleeuwen zonder kerk bleef, Jorwerd wel tot een kerkelijk centrum van zijn omgeving uitgroeide, maar gezien zijn ligging al snel met afsplitsingen te maken kreeg en daarmee uiteindelijk een bescheiden kerkdorp bleef. Het 'Olthof' van Akmarijp, met zijn kerkfundament, illustreert het ontstaan en opschuiven van nieuwe streekdorpen in veenontginningsgebieden tijdens de volle middeleeuwen. In het derde gedeelte, dat de meest bescheiden omvang heeft - want archeologisch onderzoek is nog nauwelijks verricht naar de Friese kloosters - komt de grootste abdij, Klaarkamp, aan bod. Uit de ontwikkeling van het grondbezit van Klaarkamp en zijn uithoven blijkt dat toch iets moet worden teruggenomen van een algehele afwijzing van de samenhang tussen kloosters en ontginningen. Woest en ledig waren de door de Klaarkamper monniken geëxploiteerde strook landerijen langs de Paesens weliswaar niet, maar de abdij lijkt wel degelijk de opzet te hebben gehad deze 'rough grazing lands' in goed renderende 'greiden' om te zetten. De ligging van de Cisterciënzer abdij Bloemkamp op een smalle oeverwal in een verder laaggelegen getijdewalke wijst overigens op een vergelijkbaar fysisch milieu. Ofschoon hier, onder meer via een zusterklooster (Nijklooster) en uithoven, volop

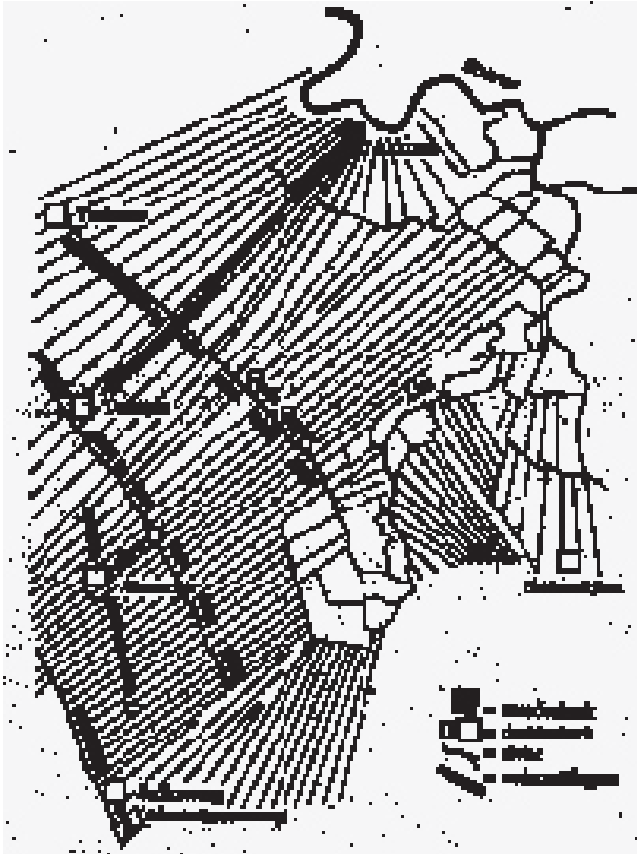
mogelijkheden tot verwerving van nieuwlanden in de Middellezeetrichter konden worden benut.

'Stins en slachte'

In het vierde gedeelte komen militaire, familiale en bestuurlijke aspecten aan de orde. De introductie van de baksteen in onze streken bood de mogelijkheid tot het ontstaan van steenhuzen of stinsen als militair kristallisatiepunt van nieuwe familiale aspiraties. De oudste stinsvormen bestonden waarschijnlijk uit eenvoudige stenen torens op zogeheten stinswieren. Uit en naast bewoonbaar gemaakte stinstorens en zaalstinsen ontstonden in de vijftiende eeuw nieuwe vormen, compleet met grachten en bolwerken en een 'klassiek' kasteelachtig uiterlijk, zoals het Sjaerdemaslot te Franeker of de blokhuizen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren. Het verhaal over de Hege Wier bij Sexbierum maakt duidelijk dat de stinswieren niet alleen ingehaald werden door de krijgskundige ontwikkelingen, maar vaak ook overbodig werden door concentratie van bezit in handen van een of enkele families, zoals in het onderhavige geval de Liauckama's van Sexbierum. Aan deze familie en hun uitgebreid bezit rond en invloed in Sexbierum en omgeving is een apart hoofdstuk (10) gewijd, dat duidelijk maakt hoe deze familie dankzij huwelijk, vererving en aankoop zijn greep op de omgeving versterkte. Ook de 'eigen', in 1465 'Alde Sylroede' genoemde, vaart van de Ried naar zee komt daarin aan bod. Enigszins onderbelicht blijft het feit dat de nieuwe zijlroede, de Roptavaart, en de gelijknamige zijl, via een vrouwelijke nazaat van de weerbarstige Sicko van Nijehuis tenslotte eveneens in handen kwamen van de Liauckama's, die de zijl op hun beurt in 1601 aan de havenstad Harlingen overdroegen. Zo prikkelen kaart en tekst de nieuwsgierigheid naar de rol van deze familie in de machtsstrijd tussen Franekeradeel en de stad Franeker enerzijds en het in 1505 bij Barradeel gevoegde Almenum anderzijds. De in de brochure opgenomen bijdrage (hoofdstuk 11) over het blokhuus te Stavoren is in essentie dezelfde als die welke in *Fryslân* 1996, nr.1 staat afgedrukt.

Steden

Met Stavoren zijn we bij de Friese steden aanbeland, die in het vijfde en laatste gedeelte aan bod komen. Dit deel vormt als het ware de apotheose van de in het eerste gedeelte opgevoerde ruimtelijke scheiding tussen agrarische en niet-agrarische

Opschuivende bebouwing in de veenstreken ten zuidwesten van Akkrum. Het 'Olthof' van Akmarijp ligt ten zuidoosten van Terkaple op de B-as (Uit: *Verborgene Verleden Belicht*)

activiteiten, zoals die in de late middeleeuwen zijn beslag kreeg. Terecht signaleren de auteurs grote verschillen tussen de steden onderling, zowel qua ouderdom als qua ontstaansgrond en bovendien geven zij aan dat Friesland verschillende vlekken telt, verzorgende plaatsen, vaak met een stedelijke allure, maar zonder de daarbij behorende historische rechten. Voor de meeste Friese steden gaan die laatste overigens allerminst terug op van elders bekende 'klassieke' stadsprivileges. Veeleer is het een geleidelijke uitkristallisering van verworven rechten die zo omstreeks 1500 zijn beslag kreeg, waarna het onderscheid tussen de elf en de rest staatsrechtelijk gezien tot 1798 en in zekere zin tot 1848 intact bleef.

Gezien de zeer prille staat waarin zich het archeologisch stadskernonderzoek in Friesland bevindt, werd gekozen voor één voorbeeld: de Leeuwarder Hoogstraten. Eens te meer blijkt dit een voorbeeld te zijn van de synergie - om een eigentijdse modeterm te gebruiken - tussen archeologie en geschiedenis. Uit een combinatie van de resultaten van archeologisch onderzoek en enkele laat-middeleeuwse bronnen blijkt dat het oudste stede-

lijke Leeuwarden gezien moet worden als een soort dijkdorp. Een en ander uiteraard op basis van een tweetal terpen. Daarvan stond de hoofdas, de beide Hoogstraten, haaks op de Ee, met een daarvan afgeleide min of meer blok-vormige stadsverkeveling, die vooral op de zuidelijke Nijehove-terp nog goed te herkennen is.

Onderzoeksgids

Al met al presenteren zowel de tentoonstelling als de begeleidende publicatie ons een inspirerend beeld van de stand van zaken met betrekking tot het middeleeuwse nederzettingenonderzoek. De eerste proeven van samenwerking tussen archeologen en historici zijn, zoals *Verborgene Verleden Belicht* aantoont, zeer hoopgevend. Belangrijk is ook dat duidelijk afstand is genomen van een thematische benadering en meer acht is geslagen op de ruimtelijke samenhangen. Die komen nog niet altijd uit de verf, maar het betreft hier dan ook een introductie, waarbij bovendien nog veel onderzoek, mede door sneupers, moet worden verricht. Want duidelijk is dat gezien de omvang van het onderwerp en zijn ingewikkeldheid het 'onderzoekfront' niet gauw te breed is en daarnevens

lijnen naar eerdere en latere perioden aan bod dienen te komen. Alleen zo kan een beeld worden verkregen van de evolutie in het gebruik en de inrichting en daarmee van de huidige waarde van de Friese landschappen, waarmee cultuurlandschapsbeschermers en beleidsmakers uit de voeten kunnen.

Voor de niet-professionele onderzoekers en geïnteresseerden is de bruikbaarheid van de brochure overigens sterk verhoogd doordat de samenstellers een verklarende woordenlijst hebben toegevoegd, waarin begrippen, bronnen, methoden en technieken worden uitgelegd. Zeer belangrijk en praktisch is voorts de aangekondigde onderzoeksgids die door het Ryksargyf zal worden uitgegeven. In afwachting van de verschijning van de gids werd bij de opening van de tentoonstelling een tijdelijk documentatiecentrum ingericht, waar de bezoeker aan de hand van op fotokopie beschikbare stappenplannen wordt ingewijd in onderzoeksaspecten als de localisering van panden en percelen, de bewonings- en bouwgeschiedenis van panden en het onderzoek naar het gebruik van gebouwen en landerijen.

Meindert Schroor

G.J. de Langen, J.A. Mol, P.N. Noomen en L. Oldersma (red.), **Verborgene Verleden Belicht: Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland**, Leeuwarden, 1996, 72 pag.